

УДК 329.15:323.1(497.16)

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2024.2.ant.111-136>

Original scientific paper/Оригинални научни рад

Received/Примљен: 12. 6. 2024.

Accepted/Прихваћен: 15. 7. 2024.

Дејан АНТИЋ

Филозофски факултет, Ниш

dejan.antic@filfak.ni.ac.rs

ORCID: 0000-0003-3428-7161

Александар В. МИЛЕТИЋ

Институт за новију историју Србије, Београд

samiletic82@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5801-3718

Комунистичка партија Југославије и црногорско питање до 1945. године: традиција, идеологија, политика*

Апстракт: Национално питање заузимало је једно од централних места у политици Комунистичке партије Југославије између два светска рата. Југословенски комунисти су тако, између осталог, посебну пажњу посвећивали и црногорском питању као једном од нерешених питања после уједињења и стварања југословенске државе. Предмет овог рада је покушај анализе односа КПЈ према црногорском националном и државном питању, у контексту комунистичког односа према постојећим историјским традицијама српске нације у Црној Гори и црногорске државности, као и у контексту утицаја комунистичких идеолошких концепција и актуелних политичких токова на то питање до 1945. године.

Кључне речи: Комунистичка партија Југославије, Црна Гора, црногорска нација, национално питање

* Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС, на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада Института за новију историју Србије у 2024. години бр. 451-03-66/2024-03/200016 од 5. 2. 2024.

Национални карактер државности Црне Горе до 1918. године

Идеја српске државности и њене обнове уобличавала се и сазревала постепено у дугим раздобљима доминације страних господара и цивилизација над српским народом после пропасти његове средњовековне државе у XV веку,¹ да би у XIX веку доживела развојни процват, а кроз стицање међународне независности Србије и Црне Горе и свој врхунац.² Нововековна српска државност испољила се кроз афирмацију две српске државе, Кнежевине / Краљевине Србије и Књажевине / Краљевине Црне Горе, чији је развојни пут до Првог светског рата текао паралелно, али не и једнаким свеукупним интензитетом.

Историјска традиција црногорске државности несумњиво говори о њеној српској националној суштини. Настала као посебан облик теократске државе током XVIII и прве половине XIX века,³ Црна Гора је баштинила историјско сећање на средњовековну српску државну и црквену традицију старе Зете.⁴ Под духовно-световном династијом Петровић-Његош (1697–1918), Црна Гора је од теократије прерасла у секуларну државу – књажевину (1852), да би своје нововековно трајање завршила као уставна краљевина 1910–1918. године. У том периоду Црна Гора је постепено изграђивала своју државност, формирајући институције, доносећи законе („Стега“ 1796, „Законик“ Петра I Петровића 1798. и 1803, „Законик“ књаза Данила Петровића 1855. године), интегришући територију, развијајући дипломатију, војску, ширећи писменост и организујући школство,⁵ стичући независност 1878, да би тај процес био крунисан до-

1 Видети: Милош Благојевић, Дејан Медаковић, *Историја српске државности. Од настанка првих држава до почетка српске националне револуције*, Књ. 1, (Нови Сад: САНУ, огранак у Новом Саду; „Беседа“, издавачка установа Православне епархије Бачке; Друштво историчара Јужнобанатског и Сремског округа, 2000).

2 Видети: Радош Љушић, *Историја српске државности. Србија и Црна Гора – нововековне српске државе*, Књ. 2, (Нови Сад: САНУ, огранак у Новом Саду; „Беседа“, издавачка установа Православне епархије Бачке; Друштво историчара Јужнобанатског и Сремског округа, 2001).

3 Видети: Јован Милићевић, „Црна Гора 1797–1851“, *Историја српског народа. Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804–1878*, Књ. V–1, ур. Владимир Стојанчевић, (Београд: СКЗ, 1994), 161–209; Љушић, *Историја српске државности*, 249–327; Бранко Павићевић, *Стварање црногорске државе*, (Београд: Рад, 1955).

4 Милићевић, „Црна Гора 1797–1851“, 170; Љушић, *Историја српске државности*, 249–254.

5 Павићевић, *Стварање црногорске државе*, 109–190; 295–352.

ношењем Устава за Књажевину Црну Гору 1905. и проглашењем Црне Горе за Краљевину 1910. године.⁶

Нема никакве сумње да је Црна Гора наведеним процесима изграђивала и свој аутентични државни идентитет. Национални карактер таквог државног идентитета Црне Горе био је српски. О томе убедљиво и несумњиво сведоче најистакнутији историјски документи и споменици из тог периода. Најпре, треба истаћи чињеницу да је на простору Старе Црне Горе живео искључиво српски народ,⁷ уз присуство мањег броја припадника арнаутских племена и нешто римокатоличког становништва у приморским областима. Из наведене чињенице је проистекло да су све црногорске црквене, световне и културне институције тога времена имале српски карактер. На првом месту, ту је свеprisутна традиција Цетињске митрополије, једног од кључних темеља формирања државности која је почивала на историјском континуитету са средњовековном Зетском митрополијом (коју је као епископију основао Св. Сава) и на неоспорној свести о себи као настављачу традиције Пећке патријаршије, чији је саставни део Митрополија била све до укидања српске Патријаршије 1766.⁸ У речнику црногорских митрополита XVIII и прве половине XIX века свеprisутни су епитети и придеви који се односе на њихово и припадање народа Црне Горе српском етносу и традицији.⁹ Тако за себе митрополити (владике) цетињски говоре, да су пастири „славеносрпскога царства“ и „славеносрпског црногорског народа“, да су српској земљи „војеводичи“ и „трона српског“ егзарси; код црногорских владика били су наглашени „традиција старе српске државности“ и „патријаршијско наслеђе“.¹⁰ Та-

6 Љушић, *Историја српске државности*, 328–368.

7 *Исто*, 266.

8 После укидања Пећке патријаршије и територијалне дезинтеграције јединства Српске цркве, Цетињска митрополија је избегла наметање Грка за митрополите, продужавајући на тај начин живот као самостална црквена организација или „остатак“ некадашње целовите Патријаршије. „Из те самосталности која није подразумевала издвајање из Српске православне цркве, произашла је нововековна црногорска држава“, пише Радош Љушић. *Исто*, 283.

9 Видети: *Исто*, 278–286; Глигор Станојевић, *Црна Гора у доба владике Данила*, (Цетиње: Историјски институт Црне Горе, 1955); Јевто М. Миловић, *Зборник докумената из историје Црне Горе (1685–1782)*, (Цетиње: Историјски институт НР Црне Горе, 1956); Глигор Станојевић, *Митрополит Василије Петровић и његово доба (1740–1766)*, (Београд: Историјски институт; Народна књига, 1978); Ђоко Д. Пејовић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, (Београд: Народна књига, 1981); Александар Стаматовић, *Историја Митрополије Црногорско-приморске до 1918*, (Цетиње: Светигора, 2014).

10 Љушић, *Историја српске државности*, 291–292; Стаматовић, *Историја Митрополије Црногорско-приморске до 1918*, 355–356.

кође, речник најстаријег законодавства и каснија терминологија грађанског законодавства Црне Горе обилују епитетима који се односе на српски карактер државе и народа, па тако „Стега“ садржи проклетство за издајнике попут Вука Бранковића „који издаде Србље на Косово“, затим, „Законик“ књаза Данила изричито наглашава да у Црној Гори „нема никакве друге народности до едине србске“,¹¹ док Устав за Књажевину Црну Гору јасно прописује српску тробојку са „народним“ бојама: „црвена, плаветна и бијела“. Црквена организација у Црној Гори, тј. Цетињска митрополија дефинише се у тадашњим говорима и иступањима црногорских политичких првака, као законита наследница и следбеница старе Пећке Патријаршије. Једнаки однос и сензибилитет према српству гајила је, у различитим фазама, и културна политика црногорске државе XIX и почетка XX века.¹²

С обзиром на исти (српски) национални карактер обеју држава, односи Србије и Црне Горе у нововековној историји били су специфични. Укратко, били су то односи двеју засебних српских држава са истим националним циљем – уједињењем српства. Обе државе биле су самосталне, па су сходно томе водиле и сопствене, међусобно независне политике. Односи двеју држава били су братски, али су их истовремено, како је њихов развој напредовао, све више оптерећивали односи династија који су, заправо, постављали и питање водећег положаја у целокупном српству. У том погледу, најкрупнија препрека уједињењу био је црногорски суверен, књаз и потом краљ Никола I Петровић, који је и поред наглашеног истицања средњовековног континуитета српске државности Црне Горе,¹³

11 Видети: Јован Р. Бојовић, *Законик књаза Данила*, (Титоград: Историјски институт Црне Горе, 1982), 131.

12 Видети: *Устав за Књажевину Црну Гору*, (Цетиње: Државна штампарија, 1907); *Закон о народнијем школама у Краљевини Црној Гори*, (Цетиње: Државна штампарија, 1911); *Земљопис Књажевине Црне Горе за ученике III разреда основне школе*, (Цетиње: Државна штампарија, 1899); *Србски буквар у Црној Гори*, (Цетиње: Митрополитска књигопечатанија, 1836); *Србска граматика састављена за црногорску младеж*, (Цетиње: Кнежевска печатња, 1838); Лазар Томановић, *Педесет година на престолу Црне Горе 1860–1910*, (Цетиње: Државна штампарија, 1910); Александар Стаматовић, *Истине и лажи о црногорској застави*, (Подгорица: Вијеће народних скупштина Црне Горе, 2002); Александар Стаматовић, *Историја Митрополије Црногорско-приморске 1918–2009*, (Подгорица: Унирекс, 2014) 29–67; Александар Стаматовић, *Историјске основе националног идентитета Црногораца 1918–1953*, (Никшић: Институт за српску културу, 2021), 118–126.

13 Новица Ракочевић, „У предвечерје светског рата“, *Историја српског народа. Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918*, Књ. VI–1, ур. Андреј Митровић, (Београд: СКЗ, 1994), 242–243.

чинио све како би спречио то уједињење, стављајући на прво место личне и интересе своје династије.¹⁴ Међутим, Први светски рат разрешио је и питање односа двеју династија и држава. Српска влада, увиђајући недоследност и слаб осећај за реалност политике краља Николе, који је након капитулације државе 1916. године напустио земљу и тиме практично изгубио политички легитимитет, одлучила је напослетку да самосталним напорима изврши уједињење двеју српских држава. То је и учињено после ослобођења Црне Горе 1918, када је Велика народна скупштина српског народа Црне Горе, 26. новембра у Подгорици, једногласно одлучила да збаци краља Николу и изгласа уједињење две српске државе, Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе, у једну државу под династијом Карађорђевића.¹⁵ Овим чином коначно је извршено српско државно уједињење, а у Црној Гори стављена тачка на три основна проблема: решење српског националног питања, економске проблеме и династичко питање.¹⁶ Тако се јединствена Краљевина Србија (којој су претходно приступили Срем, Банат, Бачка и Барања) потом ујединила са осталим југословенским земљама у јединствену државу Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца (СХС) под жезлом династије Карађорђевић.

КПЈ и национално питање – идеолошке и политичке основе

Нова држава, Краљевина СХС (од 1929. Краљевина Југославија), донела је на српским просторима нову политичку реалност. Национално питање постало је доминантно у односу на остала друштвена и политичка питања, док су разни покрајински и национални партикуларизми и сепаратистичке тенденције различитог карактера и интензитета добили на значају у свакодневном политичком животу. Нерешено национално питање, у чијем средишту је стајао српско-хрватски спор, постало је кључна болна тачка југословенске краљевине. Тако се у мору проблема и

14 Љушић, *Историја српске државности*, 371, 375.

15 Исто, 384–385. О судбини Црне Горе у Првом светском рату и уједињењу са Србијом видети и: Новица Ракочевић, *Црна Гора у Првом светском рату 1914–1918*, (Цетиње: Историјски институт Црне Горе, 1969); Јован Р. Бојовић, *Подгоричка народна скупштина 1918: документа*, (Горњи Милановац: Дечје новине, 1989); Dimitrije Dimo Vujić, *Podgorička skupština 1918*, (Zagreb: Školska knjiga; Stvarnost, 1989); Драгољуб Р. Живојиновић, *Црна Гора у борби за опстанак 1914–1922*, (Београд: Новинско издавачка установа „Војска“, 1996); Драгољуб Р. Живојиновић, *Крај Краљевине Црне Горе 1918–1921*, (Београд: Службени гласник СРЈ, 2002); Александар Стаматовић, *Истина о Подгоричкој Скупштини*, (Подгорица: Унирекс, 2008).

16 Мира Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918–1941. Први том. Од југословенске идеје до југословенске државе*, (Београд: СКЗ, 2019), 225–227.

неразјашњених односа између Срба, Хрвата, Словенаца и бројних етничких и националних мањина, обликовало и црногорско питање, односно питање „нерешеног“ статуса црногорске државности. Сва актуелна питања у југословенској држави, посебно национално питање, постала су део програма и праксе свих присутних политичких чинилаца у земљи, старих и новоформираних партија, па тако и једне нове политичке појаве – револуционарне партије југословенских комуниста.

Након стварања нове државе, постојеће социјалдемократске партије и друге радничке организације на југословенском простору су уједињењем 20. априла 1919. формирале нову политичку организацију, Социјалистичку радничку партију Југославије (комуниста), која је јуна 1920. променила назив у Комунистичка партија Југославије (КПЈ), док је по свом идеолошком и политичком профилу између два светска рата била типична комунистичка партија изграђена по бољшевичком моделу.¹⁷ Основне поставке, како идеолошке тако и политичке, кроз које су се сагледавала и тумачила политичка, друштвена, економска, војна, културна и сва друга питања и на којима су се формирали основни правци политичког деловања, биле су чврсто утемељене и везане за идеологију тзв. „марксизма-лењинизма-стаљинизма“,¹⁸ а сама политика усклађивана са погледима и „смерницама“ Коминтерне, односно са политиком Москве. КПЈ је, дакле, између два рата била идеолошки тоталитарна партија, чврсто везана за политику СССР-а. Кроз ту идеолошко-политичку призму сагледавано је у овом периоду и национално питање у новој, југословенској држави, којем су комунисти придавали посебан значај.¹⁹

17 Југословенски комунисти су своју партију током двадесетих година постепено изграђивали по совјетском узору, односно по моделу владајуће бољшевичке партије у СССР-у, СКП (б)-а. Методе рада, пракса и идеолошка основа потпуно су попримили совјетски модел током тридесетих година, у процесу тзв. „бољшевизације“, а КПЈ је у том периоду деловала као једна од секција Коминтерне (Комунистичке интернационале), основане 1919, која је била под директном контролом Москве и у функцији државних, политичких и геостратешких интереса СССР-а. Видети: Коста Николић, *Бољшевизација КПЈ 1919–1929. Историјске последице*, (Београд: ИСИ, 1994).

18 Употреба формулације „марксизам-лењинизам-стаљинизам“, као крвног назива идејно-политичких поставки деловања југословенских комуниста, задржала се све до 1948. године и раскида са СССР-ом. После тога, остало је само „марксизам-лењинизам“.

19 Видети: Dušan Lukač, *Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918–1941*, (Београд: ISI, 1972); Десанка Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање 1919–1935*, (Београд: Рад, 1983); Gordana Vlajčić, *Jugoslovenska revolucija i nacionalno pitanje 1919–1927*, (Zagreb: Globus, 1984); Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*.

Југословенски комунисти су сâм појам нације дефинисали као историјски продукт буржоаских друштвено-економских односа формираних у епохи капитализма на одређеној „компактној територији и у оквиру заједничког језика и блиске етничке и културне сродности“.²⁰ Другим речима, у основи, комунисти су у свом идеолошком кључу нацију поимали као историјски производ у чијем садржају је „класна“ социјална (друштвено-економска) компонента имала превагу у односу на ону етничку и културно-историјску, тј. над историјско-политичком традицијом. Из таквог, базичног схватања, произилазио је и идеолошки приступ националном питању у свим његовим нијансама и варијететима у новом југословенском контексту и његовим друштвеним и политичким околностима после Првог светског рата и током међуратног периода.²¹

Идеолошки, није се говорило о нацијама (народима) као извори-ма проблема, већ о националним „буржоазијама“ као експлоататорским појавама, првенствено у односу на радничку класу, али и на поједине народе. Наиме, у сведеној идеолошкој диоптрији комуниста, „радничка класа“, као друштвено-историјска појава, била је основни социјални чинилац и носилац „класне борбе“, коју је било која комунистичка партија, па тако и КПЈ, „заступала“ пред историјом и у име чијих интереса је политички деловала. Тако су према овој идеолошкој матрици разне партикуларне национализме заступале националне „буржоазије“, наспрам којих су стајали потлачена радничка класа и потлачени народи које је обједињавала интернационалистичка борба у циљу општег и коначног ослобођења у будућој светској совјетској револуционарној држави, како је у својим идејама то наглашавао вођа Октобарске револуције В. И. Лењин.²² Из наведеног би се дало закључити да су задати објективни историјско-политички чиниоци у решавању националног питања представљали другоразредни елемент у односу на класно-идеолошки. Ипак, у пракси се показало да се без историјско-традиционалних националних чинилаца, односно без подробнијег уважавања њиховог реалног постојања „на терену“ не може спроводити револуционарни програм, па је и сам Лењин врло брзо фор-

Porijeklo, povijest, politika, (Zagreb: Globus, 1988); Branislav Gligoriјеvić, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, (Beograd: ISI, 1992).

20 Mariјan Filipović, *Leksikon pojmova klasike marksizma*, (Zagreb: Zrinski, 1974), 201.

21 Видети: *Teze o nacionalnom pitanju, Izvori za istoriju SKJ. Peta zemaljska konferencija KPJ (19–23. oktobar 1940)*, prir. Pero Damjanović, Milovan Bosić, Dragica Lazarević, (Beograd: Izdavački centar Komunist, 1980), 376–400.

22 Коста Николић, *Мит о партизанском југословенству*, (Београд: Завод за уџбенике, 2015), 25–26.

мулисао тезу о борби „национално-револуционарних покрета“, које би против буржоазија водећих „хегемонистичких“ народа у одређеној сложеној држави требало помагати.²³ Укратко, у политичкој пракси је дошло до коришћења националног питања као „средства револуције“ и једног од „најефикаснијег метода“ за постизање револуционарних циљева.²⁴ Тако је, заправо, идеолошка мржња према „буржоазији“ водећег народа, у реалности добијала облике уперене против самог „владајућег“ народа и његових виталних националних интереса.

Политички контекст постојања прве државе социјализма, СССР-а, као тековине бољшевичке Октобарске револуције, условио је и усвајање „руског“ (совјетског) модела у приступу решавању националног питања од стране југословенских комуниста. Овај модел у основи је подразумевао фаворизовање мањих народа и националних мањина у сложеној држави, као „угњетених“ чинилаца, на рачун већинског народа који је сматран владајућим и „хегемонистичким“ у односу на све друге.²⁵ Политика КПЈ у периоду између два светска рата у највећој мери зависила је од њиховог спољног покровитеља – Коминтерне, тј. Москве, па је у складу са тренутним интересима СССР-а била променљивог карактера и прилагодљива у погледу односа према националном питању и Југославији као држави.²⁶ Но, оно што је остало као идеолошко-политичка константа, све до краја постојања партије југословенских комуниста, био је негативан став према „хегемонизму“ водећег народа.²⁷

КПЈ, Југославија и српско питање

Однос према Југославији значио је истовремено и однос према српском питању и српском националном чиниоцу, као водећем и носећем фактору нове државе. Између два рата југословенски комунисти имали су у најмању руку амбивалентан став према југословенској држави. Током две деценије, став КПЈ према југословенској државној заједници кретао се од почетног, условног подржавања државног јединства, преко целе деценије отвореног наступања са позиција сепаратизма и разбијања државе, па све до коначног усвајања става о државном преуређењу

23 Gligorijević, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 106–107.

24 Николић, *Мит о партизанском југословенству*, 26.

25 Николић, *Бољшевицизација КПЈ 1919–1929*, 116–117.

26 Александар В. Милетић, *Сарадник, противник, непријатељ. Идејно–политичка делатност Милована Ђиласа 1945–1954*, (Београд: ИНИС, 2022), 201–202.

27 Бранко Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1993), 40.

на федералном принципу који је послужио као основа за изградњу нове Југославије.²⁸ Све ово време, питање тзв. „великосрпског хегемонизма“, које су истицали комунисти, било је нераскидиво повезано са питањем југословенске државе и југословенства. Како би се боље разумео проблем црногорског питања у политици југословенских комуниста, потребно је укратко сагледати и однос КПЈ према југословенском и српском питању, као ширем контексту збивања.

За совјетску државу и Коминтерну послератни „версајски“ систем представљао је негативну појаву, непријатељски уперену против револуционарне и геостратешке политике прве земље социјализма. Нова југословенска држава, као продукт „версајског“ поретка у Европи, третирана је као саставни део антисовјетског блока држава, који је у свом целокупном капацитету служио „империјалистичким“ тежњама великих сила према СССР-у и револуцији.²⁹ Југославију је из тог разлога требало дезинтегрирати и политички неутралисати, тј. на све начине радити на њеном разбијању.³⁰ Југословенски комунисти и њихова партија били су у већем делу међуратног периода оријентисани ка совјетској држави, као тзв. „секција“ Коминтерне, и практично су спроводили политику Москве. Истина, на самом почетку, КПЈ је под утицајем општег става о „националном јединству“ југословенских народа у новој држави као „гаранту мира“,³¹ подржавала интегритет Краљевине СХС и залагала се за борбу против свих национализама као дезинтегративних сила, у складу са тадашњим уверењем да је национално питање било у великој мери решено новоствореним државним уједињењем.³² У вези са тим, требало би истаћи да је услед тада још увек неизвесне револуционарне ситуације и став Коминтерне о националном питању, све негде до 1922, био у главним цртама „нихили-

28 Исто, 40–44; Николић, *Мит о партизанском југословенству*, 1–252; Николић, *Бољшевиџација КПЈ 1919–1929*, 116–147; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, knj. I*, (Beograd: NOLIT, 1988), 213–154; Latinka Perović, *Od centralizma do federalizma. KPJ u nacionalnom pitanju*, (Zagreb: Globus, 1984); Aleksa Đilas, *Osporavana zemlja. Jugoslovenstvo i revolucija*, (Beograd: Književne novine, 1990).

29 Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, (Beograd: IKP Zaslon, 1991), 191.

30 Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, 41.

31 Архив Југославије (АЈ), фонд 507, Централни Комитет Савеза комуниста Југославије, 1919/9; *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том II. Конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919–1937*, (Beograd: Историјско одељење ЦК КПЈ, 1950), 42; 103.

32 Пеших, *Југословенски комунисти и национално питање*, 48.

стички“ у односу на „класну борбу“ којој је давана предност.³³ Међутим, ставови су се ускоро, посебно након Петог конгреса Коминтерне (1924), знатно променили, па је националном питању приступљено озбиљније, нарочито у погледу нових држава формираних на територији бивше Аустроугарске, за које је сматрано да су „жаришта националних угњетавања“.³⁴ Под утицајем Коминтерне променила се и политика КПЈ према националном питању и југословенској држави. Став Коминтерне о новој југословенској држави – да је била чедо „версајског система“, а национално уједињење продукт рата, а не побуна маса,³⁵ усвојила је и КПЈ, која постаје изразито антидржавна политичка појава, отворено дезинтегративног карактера.³⁶ Принцип права народа на „самоопредељење“ је средином двадесетих заострен у правцу „федерализације“ државе, тј. сепаратистичких и дезинтегративних тенденција „националних“ покрајина,³⁷ што је као отворена антијугословенска политика кулминирало на Четвртом (дрезденском) конгресу КПЈ 1928. Све до средине тридесетих година, следећи смернице Коминтерне, КПЈ је радила на разбијању југословенске државе, помажући све постојеће сепаратистичке снаге у земљи.³⁸ Политика по том питању променила се тек у годинама уочи Другог светског рата, када је Москва под утицајем нових околности окарактерисала надирући фашизам као најопаснијег противника, што се одразило и на став према Југославији, који су југословенски комунисти као „доследни спроводници преоријентације СССР-а“ прихватили,³⁹ формирајући политику преуређења Југославије на федералној основи.⁴⁰

Дезинтеграција југословенске државе значила је истовремено и дезинтеграцију српског етничког простора. Југословенски комунисти су, с обзиром на свој став према Југославији, формирали и однос према српском чиниоцу, као антиреволуционарном и у суштини непријатељском, путем новостворене идеолошке флоскуле о „великосрпском хегемонизму“ над другим народима и мањинама. Званично, говорило се о хегемониз-

33 Gligorijević, *Kominternina, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 107.

34 *Исто*, 118.

35 Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање*, 28.

36 Николић, *Бољшевиизација КПЈ*, 116–125.

37 АЈ, фонд 790, Комунистичка интернационала (КИ), 1925/51–4.

38 АЈ, КИ, 1925/9; АЈ, КИ, 1926/33; АЈ, КИ, 1927/24–8; АЈ, КИ, 1928/10; АЈ, КИ, 1928/42; АЈ, КИ, 1933/285–5; АЈ, КИ, 1935/278; АЈ, КИ, 1936/35; Milovan Djilas, *Memoir of a Revolutionary*, (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1973), 131–137.

39 Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, 41–42.

40 АЈ, КИ, 790/1, 1935/520.

му „српске буржоазије“,⁴¹ под којим испашта и сâм српски народ, али у пракси и деловању ова политика била је суштински усмерена против виталних интереса српског народа. Та политика задржала се и после промене става КПЈ према Југославији средином тридесетих година.⁴² Заправо, под политичким утицајем антиверсајске политике СССР-а, створена је политичка доктрина КПЈ уперена против ратних „версајских“ победница, Југославије и Србије као њеног нуклеуса, што је пак преко идеолошке синтагме о „великосрпском хегемонизму“ српске буржоазије директно водило у поткопавање положаја и интереса српског народа. У овом случају, мало се водило рачуна о историјској традицији која је српски народ и његове државе стављала у само средиште националног ослободилачког стремљења балканских народа, које се завршило уједињењем у заједничку државу, као његовом врхунцу. Положај српског народа и „хегемонизам“ његове „буржоазије“ били су начелно и идеолошки гледано, стављени у исту раван са хегемонизмима буржоазија других народа.⁴³ У пракси, „хегемонизам“ српске буржоазије био је најопаснији, јер је као „версајски“ угњетавао друге народе путем „своје“ југословенске државе. У складу са тим, снажно се афирмисао принцип права народа на „самоопредељење“ и „национално ослобођење“, у овом случају „угњетених“ од Срба као „владајућег“ народа (нације).⁴⁴ Тако је у политици КПЈ српски народ у целини дошао у крајње незавидан положај, јер једино он, у овако искривљеној оптици југословенских комуниста, није имао проблем нерешеног националног питања.⁴⁵ Стога је требало свим силама и на све могуће начине разбијати његов „хегемонизам“, односно његов етнички простор и југословенску државу. Под тиме је подразумевано и помагање свих сепаратистичких и екстремистичких покрета несрпских народа и националних мањина,⁴⁶ као и истицање посебности делова српског етничког простора, укључујући и афирмисање нових народа из српског националног ткива. На тај начин је, како је то Бранислав Глигоријевић формулисао, промовисано „неписано начело: мобилизација свих југословенских

41 *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, 69–70; 98; 107; 110–112; 120; 143–144; 153; 162–165; АЈ, ЦК СКЈ, 1921/1–2; АЈ, КИ, 1923/66; АЈ, КИ, 1924/72; АЈ, ЦК СКЈ, 1925/7; АЈ, ЦК СКЈ, 1925/51–4; и др.

42 Исто, 40.

43 АЈ, КИ, 1924/72.

44 АЈ, КИ, 1924/66.

45 АЈ, КИ, 1924/6.

46 Николић, *Бољшевиизација КПЈ*, 142–147.

народа против једног – српског народа“. ⁴⁷ Један од „полигона“ за демонстравање такве политике било је и црногорско питање.

КПЈ, Црна Гора и црногорско питање

На самом почетку свога постојања и деловања југословенски комунисти нису постављали црногорско национално питање, барем не отворено колико је познато, као ни друга национална питања, с обзиром да су подржавали југословенско и национално и државно јединство, сматрајући да је стварањем нове државе проблем ове врсте у највећој мери био решен. Међутим, променом политичког курса у правцу дезинтеграције југословенске државе који је, као што смо видели, био под директним утицајем Коминтерне, на површину је испливало и црногорско национално и државно питање, као саставни део лепезе осталих националних и мањинских питања уперених против „великосрпског хегемонизма“ и заједничке државе. ⁴⁸

У првом делу рада приказали смо национални карактер црногорске државе, као и њен, с обзиром на историјску и политичку традицију и политичке околности, логичан пут ка уједињењу са Србијом после Првог светског рата. Међутим, након стварања заједничке државе, у Црној Гори (као и ван ње, у емиграцији, углавном у Италији) остао је знатан број припадника противника начина уједињења („зеленаша“) или присталица очувања политичког субјективитета црногорске државности, који су чинили језгро будућих отворених или прикривених сепаратиста. ⁴⁹ Црно-

47 Gligoriјевић, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 334.

48 Видети: Душан Бојковић, „Национална политика Комунистичке партије Југославије 1918–1928: отварање црногорског питања“, *Историјски записи* 3–4/2013, 185–198; Душан Бојковић, „Црна Гора у националној политици и организационој структури Комунистичке партије Југославије 1929–1941“, *Историјски записи* 1–2/2015, 195–215.

49 Поделе у Црној Гори по том питању биле су оштре: делили су се на присталице безусловног уједињења (тзв. „бјелаши“) и на присталице условног уједињења, будући „федералисти“, од којих су се временом током међуратног периода издвојили отворени сепаратисти, па и антисрпски шовинисти, потпомогнути од антисрпских и антијугословенских снага у земљи и из иностранства. Ови последњи су своју пуну афирмацију доживели током Другог светског рата, када су били отворено подржавани од окупатора и хрватских усташа. Видети: Димитрије Димо Вујовић, *Црногорски федералисти 1919–1929*, (Титоград: ЦАНУ, 1981); *Прошлост Црне Горе као предмет научног истраживања и обраде*, тематски зборник радова, ур. Владо Стругар, (Титоград: ЦАНУ, 1987); Rastislav V. Petrović, *Crnogorske ustaše*, (Beograd: Stručna knjiga, 1998); Александар Раковић, *Црногорски сепаратизам*, (Београд: Catena mundi, 2019).

горско питање у овом периоду није било политички доминантно у Црној Гори, иако је у јавности било видљиво и присутно. Оно је остало да тиња у деловању сепаратиста, од којих је један део нашао своје место и међу комунистима.

У политици КПЈ између два светска рата црногорско питање било је присутно у два основна вида: као државно и као национално. Очигледно, главни и основни мотиви комунистичког актуелизовања црногорског питања нису лежали у наслеђу политичких традиција српске државности Црне Горе и питања уједињења у новој држави, већ би његово порекло требало тражити у идеолошким и политичким подстицајима са стране. С обзиром на поменуте идеолошке поставке партије југословенских комуниста и на Леђинове тезе о „национално-револуционарним покретима“ у служби револуције и њених циљева, као и на политички заокрет КПЈ у вези са националним питањем под утицајем Коминтерне у првој половини двадесетих година, јасно је да приступ комуниста овом питању није смео бити изван оквира идеолошког схватања нације и националног питања и политичких антијугословенских интереса СССР-а. Постојећи елементи традиције и историјско-политичког наслеђа у вези са овим питањем у највећој мери узимани су, примењивани или прилагођавани онолико, колико су били у складу са идеолошким поставкама и тренутним политичким интересима партије.

За разлику од приступа осталим националним питањима у Југославији као што су хрватско, словеначко или македонско, југословенски комунисти су поводом црногорског питања морали посебно водити рачуна о богатој државној и националној традицији Црне Горе која је инкорпорирана у заједничку државу. Као што је речено у првом делу рада, црногорска државна и национална традиција била је несумњиво и апсолутно по карактеру српска, па је стога црногорско питање било нераскидиво везано за српско. Комунисти су ове историјско-традиционалне елементе свакако имали у виду и били свесни њихове присутности у народу Црне Горе. Стога су црногорском питању, очигледно, приступали и опрезније и тактичније у односу на друга.

Током међуратног периода црногорско питање није било у фокусу политике КПЈ, иако је све време посредно или непосредно и у различитим степенима и варијететима било присутно. Наслеђена историјска традиција и осетљивост целог аспекта очигледно су навели комунисте да овом питању приђу најпре из угла државности Црне Горе и проблема укидања њеног постојања. Овако дефинисано црногорско питање већ је имало присталице међу тзв. „зеленашима“, противницима начина на које је

уједињење било изведено, уједно већ политички организованим као Црногорска странка или тзв. „федералисти“. Они су, међутим, себе сматрали Србима, посебно у првој деценији постојања нове државе, када црногорски сепаратизам још увек није узнатрдио. Из њега ће се, потом, једним делом изродити шовинистички, антијугословенски и антисрпски део.⁵⁰

Ипак, комунисти су постепено развили и идеју о црногорској националној посебности и, везујући је у мањој или већој мери за бившу црногорску државност, почели да раде на њеном уобличавању. Међутим, све до почетка Другог светског рата, као и током ратних година, ова идеја је остала у доброј мери недефинисана, нејасна, па чак и померана у други план, највише због поменуте осетљивости питања услед присутности српске традиције у Црној Гори, како у државном, тако и у националном погледу.⁵¹

Поједини аутори су уочили да је у политици КПЈ црногорско питање први пут поменуто већ почетком двадесетих година.⁵² Тако је на Првој земаљској конференцији КПЈ јула 1922, уз хрватско и македонско, поменуто и црногорско питање које је третирано углавном као државно-правни, тј. „покрајински“ проблем.⁵³ Коста Новаковић, представник тзв. леве струје („фракције“),⁵⁴ дискутујући о националном проблему, између осталог, нагласио је да је Црна Гора „вековима била слободна држава а сада стављена под грубу чизму српске солдатеке“.⁵⁵ Требало би истаћи да се у овом случају традиција користи у неку руку селективно – јасно се говори о традицији црногорске државне независности, али се њен српски карактер не само прећуткује, већ ставља у опозитан положај, као угњетачки, тј. туђински и окупаторски. На Трећој земаљској конференцији, децембра 1923, КПЈ је изнела став да су националне супротности у новој држави, уместо да буду решене, још више заострене и да проблем лежи „у начину“ на који је уједињење извршено. На основу тога, став КПЈ био је да вла-

50 Вујовић, *Црногорски федералисти*; Раковић, *Црногорски сепаратизам*, 78–81; 57–74.

51 Током најраније фазе деловања, до 1921, значајан део црногорских комуниста, потичући добрим делом из тзв. „бјелашке“ политичке традиције, заступао је становиште о српском националном и државном карактеру Црне Горе. Стаматовић, *Историјске основе националног идентитета Црногораца*, 277.

52 Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање*, 61; Бојковић, „Национална политика Комунистичке партије Југославије“, 187–188.

53 Бојковић, „Национална политика Комунистичке партије Југославије“, 188.

54 За разлику од „леве“, представници тзв. „десне“ фракције у КПЈ, предвођени Симом Марковићем, питања везана за национални проблем третирали су у блажој варијанти, посебно у односу на српски чинилац и југословенску државу.

55 АЈ, КИ, 1922/16–9.

дајућа „српска буржоазија“, поред осталог, уништава и „аутономију Црне Горе“.⁵⁶ Међутим, тада се „Црногорци“ већ помињу и у контексту националног питања, тј. у контексту проблема угњетавања „владајуће класе једне (српске) нације“ над другим нацијама и то као „националне супротности Срба према Хрватима и Словенцима с једне, а према Македонцима и Црногорцима, с друге стране“.⁵⁷ Очигледно је да у то време КПЈ, пре свега терминолошки, није водила нарочито рачуна о националном или државном, па је почевши од црногорске државне традиције, занемарујући њен српски карактер, скоро неприметно прешла и на поље националне индивидуалности, иако га прецизно нигде није дефинисала. Ту се очито радило о пренаглашавању државне традиције, а у контексту идеологије о угњетавању већинског (у овом случају српског) над мањинским народима, што је произвело третирање и „Црногораца“ као посебног индивидуалитета. У том погледу, Душан Бојковић је ову конфузију и непрецизност врло добро уочио, па је на основу докумената из тог периода изнео закључак да се у првој половини двадесетих о црногорском питању искључиво говорило као о државноправном и политичком. Промена је била видљива од средине двадесетих, када је, под утицајем политике Коминтерне, црногорском питању „придодата и национална компонента“, тако да се у другој половини деценије већ усвајала „теза о постојању црногорске нације“.⁵⁸ Дакле, током двадесетих година јасно видимо својеврсно преплитање традиционалне и политичке компоненте у односу према црногорском питању, односно радикално чишћење наслеђеног државно-територијалног индивидуалитета Црне Горе од његовог српског карактера, под снажним политичким и идеолошким утицајем са стране.

Међутим, и поред усвајања наратива о постојању црногорске нације, комунисти су је све до краја Другог светског рата оставили без прецизнијег дефинисања, фокусирајући се највише на државну традицију, као један од елемената у својој политици инструментализације националног питања у Југославији. Тако је КПЈ у политици према Црној Гори „у првом реду баштинила идеју о обнови црногорске државности“.⁵⁹ У том погледу, почетком двадесетих покушавали су „по природи ствари“ да се приближе снагама у Црној Гори које су заступале сепаратистичку политику, тзв. „федералистима“, посебно оној струји међу њима која се обли-

56 *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, 68–69.

57 *Исто*, 69–70.

58 Бојковић, „Црна Гора у националној политици“, 196–197.

59 *Исто*, 198.

ковала у отворено антисрпском духу (крило Секуле Дрљевића).⁶⁰ Стога је антисрпска и антисрбијанска реторика КПЈ тада била доведена до нивоа апсурда, посебно у контексту селективног повезивања са државношћу Црне Горе и њеном традицијом. Тако се из те и такве реторике стиче утисак о некој „аутентичној“, несрпској државној традицији, када комунисти поручују да „поносну Црну Гору, коју за хиљаду година нико никада није покорио, претворише у београдски пашалук...“,⁶¹ и да је „доста пролијевања црногорске крви“ и „робовања другоме“, уз отворену оптужбу да за целокупно потлачено стање, тј. „за зла и увреде нанешене црногорском народу крива је Србија!“⁶² Употреба државотворне традиције Црне Горе у реторици КПЈ није остала без идеолошких интервенција, па се тако у контексту идеје обнове државности, поред одбацивања било каквих српских карактеристика, није говорило ни о обнови реалне историјске и традиционалне Црне Горе, дакле монархије, већ искључиво о републици, „слободној Црногорској Републици“,⁶³ и то као „радничко-сељачкој“.⁶⁴ Према таквом комунистичком схватању, слободу народу Црне Горе могла је донети „само радничко-сељачка револуција“, јер је то била „борба за револуцију и револуционаран покрет“.⁶⁵ Другим речима, уместо традиционалне државе, идеолошка творевина. То се затим покушавало спојити са појединим елементима историјске традиције, па је на тај начин замишљен (полу)идеолошки црногорски „национално-револуционарни“ покрет требало засновати на ономе што је „у народу популарно“ и представити „као наставак, неког историјског, масама познатог, покрета“, што је подразумевало чишћење од свих делова реалног историјског наслеђа, попут борбе „за крст часни и слободу златну“, јер оваква врста покрета данас „не може бити верски покрет као онда“.⁶⁶ На основу овога могао би се извући закључак да су комунисти, заправо, стварали нуклеус нове Црне Горе са селективним елементима државне традиције, засноване на партијским идеолошким темељима. Таквој творевини била је, свакако, потребна и одговарајућа нација.

60 Николић, *Бољшевицизација КПЈ*, 145–146.

61 АЈ, КИ, 1932/193.

62 АЈ, ЦК СКЈ, *Збирка Црна Гора*, I/25.

63 АЈ, КИ, 1935/278.

64 АЈ, КИ, 1935/8.

65 АЈ, КИ, 1935/278.

66 Исто.

„Ђиласова нација“ – концепт црногорске нације у социјализму

Поменули смо тезу да комунисти нису превише истицали црногорско питање као национално, пре свега због расположења, не само у народу Црне Горе тога времена, већ и у редовима црногорских аутономиста, тзв. „федералиста“, па и сепаратиста који су тада још увек себе сматрали Србима.⁶⁷ То не значи да у партијској политици, нарочито после Четвртог конгреса 1928, није био усвојен и став о постојању црногорске нације. Међутим, она још увек није била прецизно дефинисана и конфузно је тумачена заједно са афирмацијом државног и политичко-територијалног индивидуалитета Црне Горе⁶⁸ који су, као што смо видели, у великој мери били пласирани као политичко-идеолошки пројекат за будућност. Тако је, као непотпуно дефинисано, црногорско национално питање тињало све до краја Другог светског рата, када је изронила потреба за његовим коначним јавним и званичним разјашњењем.

У партијској политици до почетка рата већ је био донекле заузет став да се у случају народа Црне Горе одбацује „легенда“ да су Црногорци у националном погледу Срби.⁶⁹ Одбацивање ове, како се говорило, „легенде“, значило је, бар на први поглед, раскид КПЈ са елементарним историјским чињеницама и црногорском традицијом. Ипак, иако се у врху КПЈ сматрало да су све нације, па тако и црногорска, већ биле формиране,⁷⁰ очигледно су партијски вођи били свесни присуства српске традиције у Црној Гори и тамошњег, још увек неискорењеног националног идентитета. Стога је било потребно да се елементи ове нације прецизирају, што је поверено највиђенијем и најутицајнијем Црногорцу међу комунистима, члану Политбироа, Миловану Ђиласу.⁷¹

Чланак Милована Ђиласа „О црногорском националном питању“ изашао је у *Борби* 1. маја 1945.⁷² и у њему је представљено систематизовано објашњење црногорске нације, њене генезе, те карактеристика и сврха

67 Бојковић, „Црна Гора у националној политици“, 197, 204; Бојковић, „Национална политика Комунистичке партије Југославије“, 197.

68 Бојковић, „Национална политика Комунистичке партије Југославије“, 190.

69 Теже о националном питању, 386.

70 Бојковић, „Црна Гора у националној политици“, 208.

71 Видети: Душан Бојковић, „Милован Ђилас о националном и државном питању Црне Горе“, *Токови историје* 1/2012, 106–134; Милетић, *Сарадник, противник, непријатељ*, 200–217; Александар В. Милетић, „Милован Ђилас и концепт црногорске нације у социјализму“, *Лесковачки зборник* 63/2023, 415–431.

72 Видети: *Борба*, 1. 5. 1945; Милован Ђилас, *Чланци 1941–1946*, (Београд: Култура, 1947), 212–225; АЈ, СКЈ, Идеолошка комисија, IV–а–29.

њеног постојања у новој држави. Ђиласов чланак веома добро илуструје, не само социјалистичку црногорску нацију као нову појаву на југословенском простору, већ и формативни поступак њених креатора у покушају спајања традиционалног, идеолошког и политичког. Милован Ђилас је, чини се, био управо идеалан избор за њеног „творца“, не само због високог положаја и утицаја, већ и због његових личних погледа на ово питање. Наиме, он је био од оних Црногораца који су, под утицајем идеологије и политике КПЈ, безусловно прихватили и промовисали став о постојању црногорске нације, што је утицало и на његову тадашњу личну националну идентификацију,⁷³ али су ту нацију истовремено сматрале и новом појавом, не одбацујући реалну историјску фактографију, тј. њено српско порекло. Тако се у наведеном чланку могу уочити три основна оквира кроз која Ђилас посматра и дефинише црногорско национално питање: политички, идеолошки и традиционални.

Базична политичка поставка Милована Ђиласа била је јасно и одлучно заузета еквидистанца у односу на оба пола црногорске политичке стварности, и на „бјелаше“ и на „зеленаше“, тј. у односу на присталице и противнике уједињења са Србијом. Комунисти су, посебно после недавног ратног искуства, на тај начин заузели неку врсту средишње и помирљиве позиције. Потпуно одбацивши искуство уједињења Краљевине Југославије, Ђилас је подвукао став о вољи „црногорског народа“ да окрене леђа, како сепаратистичкој струји, која је желела да трајно „одвоји“ Црну Гору од Србије, тако и струји безусловног уједињења, носиоцу, како је истакао, „идеје србизирања, тачније речено – србијанизирања црногорског народа“, који је у рату „збрисао са лица земље и њих и њихову сепаратистичку сабраћу“. Основна политичка воља црногорског народа, како је то протумачио Ђилас, била је изражена у правцу борбе за равноправни статус у новој држави. Тако је током ослободилачког рата, у оквирима револуције, била изборена „национална равноправност црногорског народа, која се изражава у федералном положају Црне Горе“.⁷⁴ Другим речима, црногорска нација је у оптици Милована Ђиласа фигурирала као појам политички везан за ослободилачко-револуционарну борбу народа Црне Горе, истовремено противан и сепаратистичкој антисрпској и унионистичкој просрпској концепцији, који је имао властити идентитет и историјско упориште у традицији.

73 Милетић, *Сарадник, противник, непријатељ*, 204–208.

74 Ђилас, *Чланци 1941–1946*, 212–216.

Ђиласово тумачење формирања црногорске нације било је у сенци чврстог заступања марксистичких идеолошко-теоретских поставки о историјским законитостима формирања нација. Кроз наведену идеолошку призму сагледавани су и елементи црногорске историјске традиције, што је довело до посебног вида Ђиласовог, ако би се тако могло рећи, марксистичко-традиционалистичког тумачења историјских појава и процеса у вези са овим питањем. На тој основи, Ђилас је сматрао да су присталице традиционалног става да су Црногорци по националној припадности „најчистији“ Срби, људи „који нијесу знали законе формирања нација“. Ти закони, на које се Ђилас позивао, несумњиво се заснивају на марксистичком теоретском дефинисању нације као продукта друштвено-историјских процеса развоја капиталистичких односа, а преко њих и државе у модерном смислу речи, за коју се порекло „модерних“ нација непосредно везује. Тако традиционални став о заједничком српском пореклу Црногораца и Срба, који је Ђилас уважавао, сеже у период пре формирања обе државе, када, према његовом мишљењу, о формирању и црногорске и српске нације „не може бити ни говора“. Тада се могло говорити само о јединственом корпусу обесправљене српске „раје“, коју су везивали заједничка борба против турског феудализма, православна религијска припадност, као и истоветна српска културна средњовековна традиција. На основу тог сећања формирала се и свест о Црногорцима као најчистијим Србима, што су они, признао је Ђилас, „по традицији и били“. Међутим, са развојем двеју држава, трасирали су се и различити путеви формирања одвојених нација. Неравномеран развој Србије и Црне Горе условио је и формирање најпре српске, а потом и црногорске нације. Према Ђиласовом тумачењу, српски народ формирао се у „модерну нацију“, најпре у Војводини, потом Србији, са развојем капиталистичких односа и државе, што у Црној Гори није био случај – тамо се посебна нација почела развијати знатно касније и тај процес још увек није био завршен. Стога Ђилас, пошто је признао српске корене црногорској нацији, и не само то, већ је изнео и мишљење да су историјске околности дуготрајне географске раздвојености двеју држава (услед турског присуства у Санцаку) онемогућиле спајање „и једних и других у једну националну јединицу“, оставио чак могућност и спајања две постојеће нације у будућности у једну нацију, али без присуства „великосрпског хегемонизма“ у односу на Црну Гору, као и црногорску нацију, у будућој социјалистичкој државној заједници заснованој на равноправности конститутивних народа.⁷⁵

75 Исто, 219–223.

Ђиласов концепт црногорске нације, изнет у поменутом чланку, постао је и званични оквир постојања црногорске нације (народа) у социјализму и кроз целокупни период постојања социјалистичке Југославије, па и након тога, у последњој Југославији састављеној само од Србије и Црне Горе. Како се може приметити, овај концепт садржао је политичку позицију подједнаког дистанцирања како од идеје безусловног уједињења и стапања, тако и од идеје сепаратизма и антисрпског шовинизма. Црногорску нацију објашњавао је на основама идеолошких интерпретација историјских појава и процеса, уз уважавање појединих елемената традиције по питању порекла и корена, што је имало за резултат посебну врсту историјског „инжењеринга“ у виду обликовања нове нације. По наведеном концепту, укратко, у новим политичким (револуционарно-социјалистичким) условима, Црногорци постоје као посебна нација (народ), имају посебну државну заједницу (републику) и чине равноправни конститутивни елемент шире југословенске државне заједнице. Истовремено, нови „социјалистички“ Црногорци са Србима деле и заједничко порекло, културу, језик и традицију.⁷⁶

Резиме

Црногорска држава имала је до краја Првог светског рата и формирања новог југословенског државног оквира, по уједињењу са Краљевином Србијом, искључиво српски национални карактер. Комунистичка партија Југославије, као нова политичка појава, суочила се између осталог и са једним од горућих проблема југословенске државе – нерешеним националним питањем. Црногорско питање такође је фигурирало у Краљевини СХС/Југославији, али искључиво као државноправно питање, односно као легитимистички проблем око начина уједињења 1918. са Краљевином Србијом, али не и као национално питање. КПЈ је у својој политици црногорско питање поставила и као национално питање, третирајући га у корпусу осталих националних питања као једно од средстава дезинтеграције југословенске државе. У приступу црногорском државном и националном питању, комунисти су се селективно користили традицијом, стављајући акценат првенствено на државноправни статус Црне Горе, употребљавајући идеолошка мерила у објашњавању целог проблема, а у складу са политиком СССР-а и Коминтерне према Југославији. Комунистички однос према црногорском питању био је у складу са полити-

76 Милетић, *Сарадник, противник, непријатељ*, 216.

ком према тзв. „великосрпском хегемонизму“, која је у основи била ан-тисрпска и антијугословенска, све до средине тридесетих година. Свој коначни облик у политици КПЈ и новој револуционарној држави црногорско национално питање добило је 1945, када је један од водећих Црногораца, Милован Ђилас, ово питање дефинисао кроз појам нове црногорске нације која баштини српско порекло, али и сопствени идентитет формиран кроз развој црногорске државности.

Sources and Literature

- Arhiv Jugoslavije: Fond 507, Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije; Fond 790, Komunistička internacionala – Kominternа
- Bojović, Jovan R. *Podgorička narodna skupština 1918: dokumenta*. Gornji Milanovac: Dečje novine, 1989. (Cyrillic)
- Milović Jevto M. *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore (1685–1782)*. Cetinje: Istorijski institut NR Crne Gore, 1956. (Cyrillic)
- *Peta zemaljska konferencija KPJ (19–23. oktobar 1940)*, prir. Pero Damjanović, Milovan Bosić, Dragica Lazarević. Beograd: Izdavački centar Komunist, 1980.
- *Srbska gramatika sastavljena za crnogorsku mladež*. Cetinje: Kneževska pečatnja, 1838. (Cyrillic)
- *Srbski bukvar u Crnoj Gori*. Cetinje: Mitropolitska knjigopečatanija, 1836. (Cyrillic)
- *Ustav za Knjaževinu Crnu Goru*. Cetinje: Državna štamparija, 1907. (Cyrillic)
- *Zakon o narodnijem školama u Kraljevini Crnoj Gori*. Cetinje: Državna štamparija, 1911. (Cyrillic)
- *Zemljopis Knjaževine Crne Gore za učenike III razreda osnovne škole*. Cetinje: Državna štamparija, 1899. (Cyrillic)
- Banac, Ivo. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*. Zagreb: Globus, 1988.
- Blagojević, Miloš, Dejan Medaković. *Istorija srpske državnosti. Od nastanka prvih država do početka srpske nacionalne revolucije. Knj. 1*. Novi Sad: SANU, ogranak u Novom Sadu; Beseda, izdavačka ustanova Pravoslavne eparhije Bačke; Društvo istoričara Južnobanatskog i Sremskog okruga, 2000. (Cyrillic)
- Bojković, Dušan. „Crna Gora u nacionalnoj politici i organizacionoj strukturi Komunističke partije Jugoslavije 1929–1941“. *Istorijski zapisi* 1–2/2015, 195–215. (Cyrillic)
- Bojković, Dušan. „Milovan Đilas o nacionalnom i državnom pitanju Crne Gore“. *Tokovi istorije* 1/2012, 106–134.

- Bojković, Dušan. „Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije 1918–1928: otvaranje crnogorskog pitanja“. *Istorijski zapisi* 3–4/2013, 185–198. (Cyrillic)
- Bojović, Jovan R. *Podgorička narodna skupština 1918: dokumenta*. Gornji Milanovac: Dečje novine, 1989. (Cyrillic)
- Bojović, Jovan R. *Zakonik knjaza Danila*. Titograd: Istorijski institut Crne Gore, 1982. (Cyrillic)
- Đilas, Aleksa. *Osporavana zemlja. Jugoslovenstvo i revolucija*. Beograd: Književne novine, 1990.
- Djilas, Milovan. *Memoir of a Revolutionary*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1973.
- Đilas, Milovan. *Članci 1941–1946*. Beograd: Kultura, 1947. (Cyrillic)
- Filipović, Marjan. *Leksikon pojmova klasike marksizma*. Zagreb: Zrinski, 1974.
- Gligorijević, Branislav. *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*. Beograd: ISI, 1992.
- Lukač, Dušan. *Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918–1941*. Beograd: ISI, 1972.
- Ljušić, Radoš. *Istorija srpske državnosti. Srbija i Crna Gora – novovekovne srpske države. Knj. 2*. Novi Sad: SANU, ogranak u Novom Sadu; Beseda, izdavačka ustanova Pravoslavne eparhije Bačke; Društvo istoričara Južnobanatskog i Sremskog okruga, 2001. (Cyrillic)
- Miletić, Aleksandar V. „Milovan Đilas i koncept crnogorske nacije u socijalizmu“. *Leskovački zbornik* 63/2023, 415–431.
- Miletić, Aleksandar V. *Saradnik, protivnik, neprijatelj. Idejno-politička delatnost Milovana Đilasa 1945–1954*. Beograd: INIS, 2022. (Cyrillic)
- Milićević, Jovan. „Crna Gora 1797–1851“. *Istorija srpskog naroda. Od prvog ustanka do Berlinskog kongresa 1804–1878. Kn. V–I*, ur. Vladimir Stojančević, 161–209. Beograd: SKZ, 1994. (Cyrillic)
- Nikolić, Kosta. *Boljševizacija KPJ 1919–1929. Istorijske posledice*. Beograd: ISI, 1994. (Cyrillic)
- Nikolić, Kosta. *Mit o partizanskom jugoslovenstvu*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2015. (Cyrillic)
- Pavićević, Branko. *Stvaranje crnogorske države*. Beograd: Rad, 1955. (Cyrillic)
- Pejović, Đoko D. *Cna Gora u doba Petra I i Petra II*. Beograd: Narodna knjiga, 1981. (Cyrillic)
- Perović, Latinka. *Od centralizma do federalizma. KPJ u nacionalnom pitanju*. Zagreb: Globus, 1984.
- Pešić, Desanka. *Jugoslovenski komunisti I nacionalno pitanje 1918–1935*. Beograd: Rad, 1983. (Cyrillic)

- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Knj. 1.* Beograd: Nolit, 1988.
- Petranović, Branko. *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije.* Beograd: Službeni list SRJ, 1993. (Cyrillic)
- Petranović, Branko, Momčilo Zečević. *Agonija dve Jugoslavije.* Beograd: IKP Zaslon, 1991.
- Petrović, Rastislav V. *Crnogorske ustaše.* Beograd: Stručna knjiga, 1998.
- *Prošlost Crne Gore kao predmet naučnog istraživanja i obrade*, tematski zbornik radova, ur. Vlado Strugar. Titograd: CANU, 1987. (Cyrillic)
- Radojević, Mira. *Srpski narod i jugoslovenska kraljevina 1918–1941. Tom I. Od jugoslovenske ideje do jugoslovenske države.* Beograd: SKZ, 2019.
- Rakočević, Novica. *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu 1914–1918.* Cetinje: Istorijski institute Crne Gore, 1969. (Cyrillic)
- Rakočević, Novica. „U predvečerje svetskog rata“. *Istorija srpskog naroda. od Berlinskog kongresa do ujedinjenja 1878–1918. Knj. VI–I.* ur. Andrej Mitrović, 232–262. Beograd: SKZ, 1994. (Cyrillic)
- Raković, Aleksandar. *Crnogorski separatizam.* Beograd: Catena mundi, 2019. (Cyrillic)
- Stamatović, Aleksandar. *Istina o Podgoričkoj Skupštini.* Podgorica: Unireks, 2008. (Cyrillic)
- Stamatović, Aleksandar. *Istine i laži o crnogorskoj zastavi.* Podgorica: Vijeće narodnih skupština Crne Gore, 2002. (Cyrillic)
- Stamatović Aleksandar. *Istorija Mitropolije Crnogorsko-primorske do 1918.* Cetinje: Svetigora, 2014. (Cyrillic)
- Stamatović Aleksandar. *Istorija Mitropolije Crnogorsko-primorske 1918–2009.* Podgorica: Unireks, 2014. (Cyrillic)
- Stamatović, Aleksandar. *Istorijske osnove nacionalnog identiteta Crnogoraca 1918–1953.* Nikšić: Institut za srpsku kulturu, 2021. (Cyrillic)
- Stanojević, Gligor. *Crna Gora u doba vladike Danila.* Cetinje: Istorijski institut Crne Gore, 1955. (Cyrillic)
- Stanojević, Gligor. *Mitropolit Vasilije Petrović i njegovo doba (1740–1766).* Beograd: Istorijski institut, Narodna knjiga, 1978. (Cyrillic)
- Tomanović, Lazar. *Pedeset godina na prestolu Crne Gore.* Cetinje: Državna štamparija, 1910. (Cyrillic)
- Vlajčić, Gordana. *Jugoslovenska revolucija i nacionalno pitanje 1919–1927.* Zagreb: Globus, 1984.
- Vujović, Dimitrije Dimo. *Cnogorski federalisti 1919–1929.* Titograd: CANU, 1981. (Cyrillic)
- Vujović, Dimitrije Dimo. *Podgorička skupština 1918.* Zagreb: Školska knjiga; Stvarnost, 1989.

- Živojinović, Dragoljub R. *Crna Gora u borbi za opstanak 1914–1922*. Beograd: Novinsko-izdavačka kuća Vojska, 1996. (Cyrillic)
- Živojinović, Dragoljub R. *Kraj Kraljevine Crne Gore 1918–1921*. Beograd: Službeni glasnik SRJ, 2002. (Cyrillic)

- *Borba* (Cyrillic)

SUMMARY

Dejan Antić
Aleksandar V. Miletic

THE COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA AND THE MONTENEGRIN QUESTION UNTIL 1945: TRADITION, IDEOLOGY, POLITICS

Abstract: Between the two world wars, the national question was at the very core of the Communist Party of Yugoslavia's politics. Thus, among other things, the Yugoslav communists paid special attention to the Montenegrin issue, which remained unresolved after the creation of the Yugoslav state. The main objective of this paper is to analyze the KPJ's attitude toward the Montenegrin national and state question in the context of the communist attitude towards the historical traditions of the Serbian nation in Montenegro and Montenegrin statehood, as well as the influence of communist ideological conceptions and current political developments on that issue until 1945.

Keywords: Communist Party of Yugoslavia, Montenegro, Montenegrin nation, national question

Until the end of the First World War and the formation of the new Yugoslav state framework, after unification with the Kingdom of Serbia, the Montenegrin state had an exclusively Serbian national character. The Communist Party of Yugoslavia, as a new political phenomenon, faced one of the most pressing problems of the Yugoslav state, the unresolved national question. The Montenegrin question existed in the Kingdom of Yugoslavia, but only as a state legal concern and a legitimist dilemma addressing the way of unification with the Kingdom of Serbia in 1918, not as a national question. In its policies, the KPJ also raised the Montenegrin question as a national one, classifying it among other national questions as one of the means of Yugoslav state disintegration. In their approach to the Montenegrin state and national question, the communists selectively used tradition, focusing primarily on Montenegro's legal status and using ideological criteria to explain the entire problem, effectively implementing the USSR and Comintern's policy toward Yugoslavia. The communist attitude towards the Montenegrin question was in accordance with the policy towards the so-called "Great Serbian hegemonism", which in its

essence, until the mid-1930s, was anti-Serbian and anti-Yugoslav. The Montenegrin national question received its definitive form in the new revolutionary state in 1945, when one of the leading Montenegrins, Milovan Đilas, defined this question through the concept of a new Montenegrin nation, which had Serbian origins, but also its own identity formed through the historical development of Montenegrin statehood.